

5. Pereverzeva M. V. Svobodnaya aleatorika i strogaya forma – dve veshi nesovmestnye? // Izrail XXI: muzykalnyj zhurnal. URL Rezhim dostupa : http://www.21israel-music.com/Svobodnaya_aleatorika.htm.
6. Suric E. Ya. Balet i tanec v Amerike: ocherki istorii. Ekaterinburg : Izd-vo Uralskogo universiteta, 2004. – 392 s.
7. Cenova V. S. O sovremennoj sistematike muzykalnyh form // Laudamus. K 60-letiyu Yu. N. Holopova. Moskva, 1992. – S. 107-113.
8. Essential Cowell: Selected Writings on Music. Edited by Dick Higgins. Kingston: McPherson

Одержано статтю: 17.10.2018

Прийнято до друку: 31.11.2018

УДК 808.5

DOI:10.15330/esu.14.51-57

Лідія Ткаченко,

доктор педагогічних наук, доцент,
Харківський національний педагогічний університет
імені Г.С. Сковороди (м. Харків, Україна)

Lidiia Tkachenko,

Doctor of pedagogical sciences, Associate Professor,
H.S. Skovoroda Kharkiv National Pedagogical
University (Kharkiv, Ukraine)

lidiyatkachenko45@gmail.com

УКРАЇНСЬКА АКАДЕМІЧНА РИТОРИЧНА ШКОЛА

UKRAINIAN ACADEMIC RHETORIC SCHOOL

У статті йдеться про становлення та розвиток в Україні академічної риторичної школи, що трансформувала кращі надбання викладання гуманітарних дисциплін з братських шкіл та колегіумів. Перші українські університети напружували автентичну парадигму передачі знань, яка вирізнялася не лише ґрунтовними знаннями викладачів-лекторів, а й спиралася на традиційні для нашої освітньої системи принципи: народність, доступність, природовідповідність тощо. У статті доведено, що академічні ритори використовували власний досвід побудови навчальних курсів, прагнули до запровадження діалогічних методів навчання, активно аналізували зарубіжний досвід, але передавали знання з опорою на ментальність українського студентства. Зазначено, що значний внесок в розвиток риторики як навчального предмета внесла університетська освіта. Вивчення історії становлення академічного красномовства доводить, що українські викладачі-ритори створили непересічну систему взаємодії викладач – студент, що передбачає паритетні конструктивні взаємини у навчальному процесі.

Ключові слова: риторика, університет, освіта, система, підручники, методика.

The article deals with the formation and development of an academic rhetoric school in Ukraine that transformed the best achievements of teaching humanitarian disciplines from fraternal schools and colleges. The first Ukrainian universities developed an authentic paradigm of transfer of knowledge, which was different not only in the sound knowledge of lecturers, but also based on the traditional principles of our educational system: nationality, accessibility, natural conformity, etc. The article proves that academic rhetoricians used their own experience in constructing training courses, aimed to introduce dialogical teaching methods, actively analyzed foreign experience, but transferred knowledge based on the mentality of Ukrainian students. It is noted that university education made a significant contribution to the development of rhetoric as a subject of study. Famous teachers, public figures, linguists, and rhetoric-practitioners developed theoretical and practical principles of rhetoric. Development of the courses of the theory of literature was based on scientific researches of M. Dragomanov, M. Kostomarov, K. Zelenetsky, O. Potebni, I. Ryzhsky, I. Sreznevsky and others. The textbooks of

O. Halych, M. Koshansky, O. Merzlyakov, I. Ryzhsky were the important methodological materials for providing rhetoric courses. The positive phenomenon of the nineteenth century is a broad public debate about the outdated purpose and content of the rhetoric, which caused criticism from the pedagogical press and well-known educators and critics. Such tendencies led to a decline in the development of the theory of methodology and the extraction of rhetoric as a discipline from the programs of gymnasiums and universities, but laid the foundations for the further development of the Ukrainian academic rhetoric school. The study of the history of the formation of academic eloquence proves that Ukrainian lecturers created an unequivocal teacher-student interaction system that involves a parity of constructive relationships in the educational process.

Key words: *rhetoric, university, education, system, textbooks, methodology.*

Постановка проблеми. Сучасна українська система вищої освіти переживає якісні зміни: від перегляду змістового наповнення навчальних дисциплін, оновлення процесуального компоненту навчання, залучення нового технічного супроводу до докорінної зміни свідомості студента й викладача. Значне розширення освітнього середовища за рахунок мобільності студента, уведення дистанційної та дуальної освіти, запровадження програм подвійного диплому спонукає всіх учасників навчального процесу до пошуку нових форм опрацювання інформації, подачі її в академічній аудиторії. Однак, якими б інноваційними технологіями не оперував викладач закладу вищої освіти незмінним і пріоритетним показником його професійної компетентності залишається здатність до побудови продуктивної навчально-наукової комунікації. Риторичний потенціал сучасного викладача часто стає чинником успішного засвоєння навчального курсу, спонукає студента до рефлексії та самоосвіти. Реалії сьогодення позначилися надмірним захопленням (часто безпідставним) зарубіжним досвідом, маніпулятивними технологіями, технічними засобами. Між тим існує вагомий доробок української академічної риторичної школи, що може стати в нагоді викладачу-початківцю й відкрити широкі перспективи до підвищення професійного рівня досвідченого педагога.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблематика дослідження риторики як своєрідної системи в царині педагогічної комунікації не нова і достатньо ґрунтовно досліджена. Розглядалися лише окремі аспекти цієї проблеми (здебільшого мовні) у вищому навчальному закладі, а саме: формування у студентів навичок монологічного висловлювання (Г. Васильєва, Л. Головата, В. Костомаров, В. Скалкін та інші); характеристика мовленнєвих якостей учителя (Д. Балдинюк, Ф. Гоноболін, Р. Хмельюк та інші); комунікативна підготовка майбутнього педагога (В. Кан-Калік, М. Петров, В. Полторацька, В. Ряховський, І. Страхов та інші); визначення функцій мовлення в педагогічному процесі (Н. Волкова, М. Головань, Н. Іполитова, Т. Ладиженська та інші). ролі риторико-мовленнєвого компонента в структурі педагогічної діяльності (В. Артемов, М. Вашуленко, Ф. Гоноболін, І. Зязюн, А. Капська, М. Пентилюк, Г. Сагач, О. Штепа та інші). Такий суттєвий науковий доробок свідчить про актуальність риторичної проблематики, однак постійно з'являються нові аспекти дослідження або виникає потреба в аналізі педагогічного досвіду минулого.

Мета статті полягає у визначенні основних ознак української академічної риторичної школи, з'ясуванні її формотворчих чинників та вивченні доробку відомих педагогів-риторів.

Виклад основного матеріалу. Говорити про суттєві ознаки академічного красномовства (авторство навчальних курсів, логіка процесу викладання, написання лекцій і підручників тощо) можна вже на підставі вивчення організації навчального

процесу в братських школах та колегіумах [3]. Однак базові елементи академічної риторики стали розвиватися та склалися у логічну структуру з приходом на терени України університетської освіти.

Становлення університетів було важливим етапом у розвитку освіти й культури України в цілому. Найстарішим в Україні є Львівський університет. І хоча немає єдності думок щодо дати заснування цього навчального закладу – 1661 чи 1784 рік, усе ж більшість дослідників схиляється до дати 1661 р. Оскільки Львів, як і вся Галичина, були під владою Австрійської імперії, навчання велося німецькою, латинською мовами, а згодом і польською, проте з роками в університеті перемогли українські тенденції. У 1873 р. при Львівському університеті було створено Наукове товариство імені Тараса Шевченка. Діяльність Львівського університету відіграла й продовжує відігравати величезну роль у становленні незалежності Галицького краю зокрема й України загалом, утвердженні національної ідентичності українського народу. Це визнаний науковий центр у західному регіоні нашої держави. Вихованцями Львівського університету були відомі вчені, громадські діячі, як наприклад: письменники й літературознавці Михайло Павлик (1853 – 1915) та Осип Маковей (1864 – 1925), Олександр Колеса (1867 – 1945), Яків Головацький (1814 – 1888), Василь Щурат (1871 – 1948), відомий учений-етнограф, історик Степан Рудницький (1877 – 1937), літературознавець Кирило Студинський (1868 – 1941), філолог, мистецтвознавець Іларіон Студинський (1876 – 1956) та багато інших.

Однак, ураховуючи те, що становлення і розвиток освітньої системи України відбувалися в умовах роз'єднаності українських земель, що перебували в досліджуваній нами період у складі Речі Посполитої, Австро-Угорської та Російської імперій, існували певні розбіжності в побудові курсів риторики, їхньому змістовому наповненні, формах роботи, методичному забезпеченні. Тому ми досліджували становлення та розвиток риторики як навчальної дисципліни в університетах, які підпорядковувалися Міністерству народної освіти Російської імперії (Харківський, Київський, Новоросійський) в адміністративному відношенні це землі Наддніпрянської України. Розвиток риторики як навчального предмета в єзуїтських колегіумах, Львівському та Чернівецькому університетах може слугувати предметом окремого дослідження.

У 1804 р. розпочав свою історію Харківський університет. Це перший університет, який створено на території України, що входила до складу Російської імперії. Учені – педагоги й випускники університету – зробили значний внесок у розвиток освіти і науки на Слобожанській Україні, у справу національного відродження країни. У Харківському університеті працювали Олександр Потебня (1835 – 1891) – український філолог, філософ, етнограф; Петро Гулак-Артемівський (1790 – 1865) – поет, історик, ректор цього ж університету; фольклорист, етнограф, літературознавець Микола Сумцов (1854 – 1922); біолог, фізіолог, ембріолог, імунолог Ілля Мечніков (1845 – 1916).

З дня заснування університету розпочав свою роботу історико-філологічний факультет, оскільки філологічні дисципліни викладалися спільно з історичними курсами. Філологічні науки стали студіюватися окремо пізніше. Спочатку на відділенні словесних наук протягом 1805–1835 років, потім на філософському факультеті, складовою якого воно було до 1850 року, а до 1919 року на історико-філологічному факультеті. У 20-х–30-х роках ХХ століття факультет був то літературним відділенням Інституту суспільних наук Академії теоретичних знань, то секцією мови і літератури соціально-економічного відділення факультету професійної освіти в

Інституті народної освіти, то літературно-лінгвістичним відділенням Педагогічного інституту професійної освіти. Факультетом із двома відділами – літератури та мови – він став у 1933 році, а назва “філологічний” закріпилася з 1941 року. Варто зауважити, що в цей період було визначено та розроблено такі загально мовознавчі проблеми, що суттєво вплинули на формування сучасного мовознавства. До них можна віднести загально лінгвістичні, порівняльно історичні проблеми, доведення схожості та відмінності у вирішенні мовознавчої проблематики, формування різноманітних течій та лінгвістичних шкіл. Риторика як навчальний предмет викладалася на другому курсі навчання, мала на меті формування досконалого професійного мовлення, за різними родами та жанрами. Проте саме у перші два десятиліття ХІХ століття в російському мовознавстві поступово розвивається інтерес до ідей загальної граматики. Цей інтерес було зумовлено філософським характером викладання в гімназіях Російської імперії, де грамика викладалася разом з риторикою, логікою, етикою, історією філософії. Освічене тогочасне суспільство вже було знайоме з ідеалістичними вченнями Канта, Фіхте, Шеллінга. Після затвердження 1804 року нового навчального плану університетська освіта значно розширила межі викладання гуманітарних (зокрема лінгвістичних) дисциплін. Відбулася зміна в осмисленні мови як скарбниці національної культури, а культури – як чинника формування мовних явищ і процесів. Перше покоління харківських професорів-філологів було представлено вченими, які стояли на рівні європейської науки: І. Рижський, І. Срезневський, І. Кронеберг, В. Маслович, О. Склабовський. Перший ректор Харківського університету І. Рижський обрав для публічного свого представлення університетській громаді лекцію з основ красномовства. Для потреб університетської освіти ним було перевидано підручник “Опыт риторики” (1809). “Риторика” І. Рижського складалася з чотирьох частин. Перша частина – “О совершенствах слова, которые происходят от выражений, или об украшении”, присвячена чистоті мови. Друга частина називається “О совершенствах слова, которые происходят от мыслей, или об изобретении”. У третій частині “О расположении и о различных родах прозаических сочинений” представлена теорія жанрів прозової літератури ХVІІІ століття. У четвертій частині “О слоге, или о совершенствах слога” розглядаються проблеми досконалого мовлення. Перевагами університетської риторики є безпосередній зв’язок з мовною та творчою практикою діячів ХVІІІ століття (поетів, прозаїків, учених). Виклад теоретичного матеріалу супроводжується літературними ілюстраціями-прикладми з творів літераторів того часу. Як відзначають дослідники, риторика І. С. Рижського є фактично теоретичною стилістикою літературної мови ХVІІІ століття. Саме з цього періоду починається системний характер наукових досліджень риторики, з’являються ґрунтовні концептуально виважені риторичні праці, які визначають перспективу й подальший розвиток цієї галузі гуманітарного знання, риторика поступово змінює свій предмет досліджень.

На початку ХІХ століття з’являється низка робіт мовознавців, які пов’язують риторикі з мовознавчою проблематикою. 1806 року виходить книга професора І. Рижського “Введение в круг словесности”. Серед загальних міркувань про походження мови І. Рижський викладає вчення про “Людське слово” та дає нарис загальної граматики. Учений виходить із визнаних загальних логічних законів, що відображають якості людської думки. Він доводить, що правильно побудована промова чи мовлення обов’язково буде зрозумілим і прийнятним. У роботі І. Рижського вперше була чітко виражена точка зору щодо логіко-граматичної доцільності мовлення. Автор зазначав: “Слова – сутнісні знаки наших думок.

Відповідно, усе, що істотне і належить нашим думкам, має бути істотним і незмінним і у наших словах” [2, с. 38].

Потреба в глибокому розумінні суто лінгвістичних явищ приводить до того, що вчені-ритори починають розробляти загальні засади словесності та мовознавства. У Харківському університеті 1810 року виходить робота І. Орнатовського “Новейшее начертание правил российской грамматики, на началах всеобщей основанных”. Перш за все ця робота цікава тим, що автор вказав на необхідність розрізняти мовлення як діяльність загалом, як загальний, природний і необхідний для всіх людей дар слова, а мову як реалізацію цього дару. Вперше в російському мовознавстві початку XIX століття було вказано на відмінності мови та мовлення. Університетська плеяда професорів-лінгвістів починає широко розробляти теорію словесності, а проблематика риторики входить у неї як вузький напрямок. Проте як навчальна дисципліна риторика зберігає свою актуальність і користується попитом серед студентської аудиторії.

Значною подією для Харківського університету стало прийняття Указу 1818 року, за яким дозволялося навчання в українських школах з усіх предметів рідною мовою. Однак цей період тривав недовго, бо дуже швидко розпочався активний процес русифікації, а українська мова зазнала утисків. Професори та студенти Харківського університету обстоювали необхідність вивчення і народної мови і фольклорної спадщини. Саме на заняттях з риторики можна було укладати промови зрозумілою народною мовою, наводити приклади з усної народної творчості.

Традиції розвитку риторики продовжив Київський університет Св. Володимира. Варто зазначити, що саме в цей період складається класичний російський курс теорії словесності. Популярними були навчальні курси та підручники М. Кошанського, Ф. Мерзлякова, М. Сперанського. Однак вчені цього університету В. Антонович, М. Драгоманов, М. Максимович, М. Старицький та інші обстоювали ідею залучення в навчальний процес риторики етнографічної спадщини. Студентів спонукали до пошуку цікавих фольклорних форм, вивчення народних традицій, підтримки обрядово-календарних свят, що лягало в основу риторичної вправності. Невипадково 1847 року вийшов “Циркуляр міністерства освіти до Київського університету Св. Володимира”, в якому містилася чітка вказівка викладачам, щоб вони були “сповнені почуття істинно руського слов’янства”, мають вселяти у свідомість і розум своїх вихованців славетність російської державності. Викладачам рекомендувалося використовувати тільки російську мову та сприяти збереженню російської народності – віри батьків, звичаїв, традицій. [3]

Спочатку в університеті функціонував лише філософський факультет з історико-філологічним і фізико-математичним відділеннями. Діяльність Київського університету в центрі України стала визначальним етапом у розвитку освіти, науки і культури країни. Першим ректором університету був видатний вчений-природознавець, письменник, фольклорист, історик Михайло Максимович (1804 – 1873). Із діяльністю Київського університету пов’язано багато відомих імен – письменників, поетів, учених, громадських діячів, які принесли славу Україні. Це історик, археолог, етнограф Володимир Антонович (1834 – 1908); літературознавець, фольклорист, історик, філософ, публіцист, громадський і культурний діяч Михайло Драгоманов (1841 – 1895); історик, фольклорист, етнограф Митрофан Довнар-Запольський (1867 – 1934); український письменник, театральний і громадський діяч Михайло Старицький (1840 – 1904); історик Іван Лучицький (1845 – 1918) та багато інших. Курс риторики викладався на історико-філологічному відділенні філософського факуль-

тету. До розробки перших курсів долучилися відомі викладачі О. Новицький, Г. Челпанов. Традиційними формами роботи стали публічні дискусії та лекції, де студенти вправлялися в риторичній майстерності.

Ініціатором відкриття Новоросійського університету були російський педагог і лікар М. І. Пирогов та генерал-губернатор О. Г. Строганов. Функціонування цього навчального закладу давало можливість молоді південної України (Таврійського краю) здобувати вищу освіту. Він став центром науки і культури південного краю України. Багато вихованців і педагогів Одеського університету стали його окрасою, здійснили значний внесок у розвиток вітчизняної науки. Передусім це видатний біолог Ілля Мечніков (1845 – 1916), ім'я якого носить університет із 1945 року; епідеміолог і мікробіолог Данило Заболотний (1866 – 1929); патофізіолог і організатор науки Олександр Богомолець (1881 – 1946); хімік Лев Писаржевський (1871 – 1938) та багато інших. З Одеським університетом пов'язана наукова діяльність видатних постатей вітчизняної науки: біологів Івана Сеченова й Олександра Ковалевського, хіміка Миколи Чеботарьова, істориків Євгена Щепкіна, Федора Успенського, психолога Миколи Ланге, терапевта Миколи Стражеска, офтальмолога Володимира Філатова. І на початку ХХІ століття Одеський університет імені Іллі Мечнікова залишається центром розвитку освіти і науки в південному регіоні України.

Новоросійський університет виник на базі Рішельєвського ліцею, де курс риторики викладав відомий ритор К. Зеленецький. Ним було розроблено найбільш важливі практичні поради для молодих ораторів, як викладач-практик К. Зеленецький пов'язав розвиток усного й писемного мовлення, запровадив систему письмових вправ із риторики. У “Дослідженні про риторичну” К. Зеленецький визначає предмет риторики як “мову в її утворенні та складі, у її особливих, чисто риторичних умовах і властивостях” [1]. Уперше відмежовується галузь досліджень риторики і граматики, лексикології, синтаксису. Новим є й те, що Зеленецький виділяє в риторичній (науці про мову) 3 частини: “загальну”, “часткову” (теорію прози) і піїтику (теорію поезії). Із цих же частин складається і його підручник [1]. Уперше К. Зеленецький виділив академічні, навчальні, професійні види промови і розглянув, у якій формі риторика повинна входити в курси навчання гімназійного й університетського. У гімназії характер викладання повинен бути діяльним, практичним. На факультеті (університеті), як і в академії, викладання повинно бути теоретичним, заснованим на вищих засадах знання, недоступних для підлітка” [1, с. 119]. У розділі “Про риторичну й логіку в педагогічному відношенні” розкриваються вченим методичні прийоми теоретичного “педагогічного” викладу риторики. Під “педагогічним викладом” Зеленецький розумів “пристосування науки до віку учня (у сучасній методиці це називається перекодуванням професійних знань учителя на мову учня). Сутність практичного викладання риторики в середніх училищах (гімназіях, ліцеях) у тому, “яким чином і якими засобами можна повідомити учневі вміння володіти мовою” [1, с. 129].

Університетська освіта поступово переходить до вивчення курсів теорії словесності й відсуває проблематику риторики. На жаль, фактично припинено розробку теоретичних засад красномовства, відбувається поділ риторики на загальну й часткову. Відмінності загальної та часткової риторики базувалися на уявленні про різне застосування риторичних правил: загальна – опікувалася укладанням будь-якого літературного тексту, а часткова – подавала опис виду прозової словесності (прохання, скарги, листи). Зрештою це призвело до шаблонності в укладанні різного

виду ділових паперів, а потім і до схематичного виголошення різного виду промов. Посібник Д. Овсяннико-Куликовського з теорії словесності (1887) уже не містив жодних відомостей про риторику.

Висновки. На підставі вивчення наукових та історіографічних джерел можемо стверджувати, що упродовж значного періоду часу академічне красномовство напрацьовувало ґрунтовну базу, відбирало ефективні форми комунікативної взаємодії в навчальному процесі, розбудовувалося на основі авторського внеску відомих українських риторів. Цьому сприяло утвердження риторики як науки. Риторика як навчальна дисципліна в різних закладах освіти спиралася на різноманітні підходи до наповнення змісту та здійснення процесу викладання. Якщо в братських школах традиційним було бездумне заучування кращих промов, то в академіях та університетах превалюють відкриті форми спілкування (бесіда, обговорення, дискусія, розмірковування), а зразок використовується лише як узірєць до написання власних промов. Університетське демократичне життя сприяло залученню студентів до активної громадської роботи, спонукало до аналізу суспільного ладу, зрештою до радикальної діяльності, що пізніше переросла в революційну боротьбу.

Отже, можемо стверджувати, що українська академічна ритори́чна школа має власні традиції, спирається на ментальне світобачення студента та викладача, відкрите до засвоєння інновацій, а значить, її ідеї можуть бути трансформовані і використані в практиці сучасної вищої школи.

Література

1. Зеленецкий К.П. Исследование о риторике. М.: Знание, 1991. 63 с.
2. Рижский И.С. Введение в круг словесности. Х., 1806. 108 с.
3. Ткаченко Л. П. Риторика в системі професійного навчання: історія становлення навчальної дисципліни. Монографія. Х. : Видавець Рожко С. Г. 2016. 428 с.

References

1. Zelenetskiy K.P. Issledovaniye o ritorike. M.: Znaniye, 1991. 63 s.
2. Rizhskiy I.S. Vvedeniye v krug slovesnosti. KH., 1806. 108 s.
3. Tkachenko L. P. Rytoryka v systemi profesynoho navchannya: istoriya stanovlennya navchalnoyi dystsypliny. Monohrafiya. KH. : Vydavets Rozhko S. H. 2016. 428 s.

Одержано статтю: 6.11.2018

Прийнято до друку: 29.11.2018